

Lehen agerkariak eta komunikazio enpresak: J.E. Delmas “padre del periodismo bilbaino” (1820-1892)

Dr. Joseba Agirreazkuenaga

Universidad del País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea

F. Herranek, XIX mende amaieran, (1896) idatzi zuen, J.E. Delmas Bilboko kazetaritzaren eragile nagusia izan zela eta “padre del periodismo bilbaino”, deitu zion. Eta horrela dirudi, XIX mendean barrena Bilbon irudizko eta idatzizko komunikazioaren aitzindaria eta eragile berritzailea izan zen. J.E. Delmas 1820an jaio eta 1892an hil. Inprimategian jaio eta hezi zen. Nikolas, haren aitak, argitaratu zuen *El Compilador militar de Vizcaya* (1835) *El Bilbaino* (1837) *El Vascongado* (1840-41) idatzi zuen. Bilbon nagusi zen liberal fuerismo politikoaren ildokoa, alegia. Irudizko komunikazioa landu zuen (*Viaje pintoresco por las Provincias Vascongadas...*, 1846.), J.E. Delmasek, Bilbon argitaratzen zuen agerkaria, *Boletín del Comercio de Bilbao* (1852-1856), 1856ko apirilaren 1ean Espainiako gobernuak itxi egin zuen. Berehala, izena aldatu, ildo berean, 1856ko ekainaren 26an *Iruac bat* kazetaren lehen zenbakia argitaratu zuen. Lehen zenbakiko editorialean gaztelaniaz eta euskaraz ondoko adierazpen politiko-ideologikoa egin zuen: “*Halan gaur jaioten dan gazetia ez da berez izango erreinuko zati, gaur batec ta bihar edo etzi besteak aginduten dabenetik batena bere. Iruac Bat da bere berea, bere lurrean dagozanen ta bere izenak adierazten dabenena, euskalerrarena, argiroago, Foruena, Foruen gordetzaila*”. Kazeta hau, 1859an jadanik, egunkaria bihurturik, zegoen, eta azpititulua, *Diario político*. 1860eko hamarkadan, Euskal Herriko garrantzitsua izatera heldu zen. Liberal fuerismoaren ildokoa izan zen, ondoren demokrata. 1864an C. Villabaso-ren esku utzi zuen egunkaria. J.E. Delmas kazetari, idazle eta ikertzaile izan zen eta aldi berean, enpresa gizona ere, kazetaritzaren eta irudizko komunikazio inprimatua lantzeko enpresak berritzaileak antolatu baitzituen. Idatzi zuen autobiografia argitaragabea oinarrituz, J.E. Delmasen biografia agertzen dugu.

Giltza hitzak: Historia, egunkaria, fuerismoa, “Iruac bat”, Bilbao, ikonografia.

First newspapers and media companies: J.E. Delmas “the father of Bilbao journalism” (1820-1892)

In the biographical outline that F. Herran wrote on J.E. Delmas in 1896, the latter was described as “the father of Bilbao journalism”. We believe that this assessment was correct as he was the creator of new companies that promoted a renewed concept of written and graphic journalism. He died in 1892, leaving behind an extensive work as a publicist and graphic artist. He began his work in journalism by collaborating with the liberal *fuerista* journals *El Bilbaino* (1837) and *El Vascongado* (1840-1841). These were published by his father Nicolas, who also published the *esparterista* journal *El Compilador militar de Vizcaya* (1835). In 1846 J.E. Delmas began a new graphic and journalistic undertaking with the publication of *Viaje pintoresco por las Provincias Vascongadas...* (1846). On 1 April 1856, the Spanish government suspended publication of the journal that he edited, *Boletín de Comercio de Bilbao*. However, J.E. Delmas immediately began publication of *Iruac Bat*, on 26 June 1856. In the editorial of the first number, written in Spanish and Basque, he declared that: “The journal that is born today will not be systematically partisan to any political banner that flutters over the Peninsula. The *Iruac Bat* belongs to its party, the party that is incarnated in the land that its name encompasses, it belongs to the *vascongado* party, or to be clearer, the *Fuerista* Party”. In 1859 it was published daily with the subtitle “political newspaper”. It carried the news received by telegraph from the Havas agency in Paris. From 1856 onwards it contributed to spreading and consolidating a liberal-inspired political *fuerismo*; it was independent of the party options of Madrid and aspired to represent the interests of the *Vascongado* Country. By 1860 it had become the newspaper with the greatest prestige and the widest circulation. In 1864 its ownership and direction were ceded to C. Villabaso. J.E. Delmas was outstanding as a journalist, researcher, draughtsman and communications entrepreneur. His autobiographical manuscript and other testimonies of the period contributed to shaping his biographical portrait.

Key words: History, Press, *fuerismo*, *Iruac bat*, Bilbao, iconography.

Primeros periódicos y empresas de comunicación: J.E. Delmas “padre del periodismo bilbaino” (1820-1892)

En la reseña biográfica que sobre J.E. Delmas escribió F. Herran en 1896 fue calificado como el “padre del periodismo bilbaino” y creemos que estuvo acertado en su valoración porque fue el creador de nuevas empresas que impulsaron un renovado concepto de periodismo, escrito y gráfico. J.E. Delmas nació en 1820 y creció en la imprenta de su padre. Murió en 1892, después de haber escrito una extensa obra publicística y gráfica. Se inició en el periodismo colaborando en los periódicos fueristas liberales, *El Bilbaino* (1837) y *El Vascongado* (1840-1841) que editaba su padre Nicolas, quien también editó el periódico esparterista *El Compilador militar de Vizcaya* (1835). En 1846 J.E. Delmas emprendió una nueva empresa de comunicación gráfica y periodística con la publicación del *Viaje pintoresco por las Provincias Vascongadas...* (1846). El 1 de abril de 1856, el Gobierno español suspendió la publicación del periódico que editaba, *Boletín de Comercio de Bilbao*. Sin embargo, J.E. Delmas, inmediatamente emprendió la edición del *Iruac Bat*, el 26 de junio de 1856. En la editorial del número 1, escrito en castellano y euskera declaraba: “*El periódico que hoy nace no militará sistemáticamente bajo ninguna bandera política que tremole en la Península. El Iruac Bat pertenece a su partido, al partido que vive encarnado en la tierra que abarca su nombre, al partido vascongado, mas clara, al Partido Fuerista*”. En 1859 se editaba diariamente, con el subtítulo de *Diario político*. Difundía las noticias que vía telegráfica le remitía la agencia Havas de París. Asimismo desde 1856 contribuyó a la difusión y consolidación de un fuerismo político de inspiración liberal, independiente de las opciones partidarias de Madrid y que aspiraba a representar los intereses del País Vascongado. En 1860 llegó a ser el periódico de mayor prestigio y difusión. En 1864 cedió su propiedad y dirección a C. Villabaso. J.E. Delmas destacó como periodista, investigador, dibujante y empresario de la comunicación. La autobiografía manuscrita y otros testimonios de la época contribuyen a la definición de su semblanza biográfica.

Palabras clave: Historia, Prensa, Fuerismo, Iruac bat, Bilbao, Iconografía..

Lehen agerkariak eta komunikazio enpresak: J.E.Delmas “padre del periodismo bilbaino”. (Bilbao 20-IX-1820- Madrid, 25-X-1892)

Aurrekariak

XVIII mende bukaeran, Bilbon, Frantzia, Erresuma Batuko eta Espainiako egunkariak hartzen ziren. Irakurri batez ere tertulietan eta kafetegietan egiten ziren. Merkatal eta finantza gunean, Europa eta Ameriketako portuen artean egiten zen salerosketarako, herrialdeetako egoeraren berri zehatza hartzea gero eta garrantzitsuagoa bihurtu zen. Areago oraindik, Ipar Ameriketako eta Frantziako iraultza liberalak gertatu ondoren Hala ere, aberatsen zeregina zen irakurketa. Baionako portuan, XVIII mendearen bigarren erdian, argitaratzen zen albistegia, *Journal Maritime de Bayonne* izenarekin. Bilbon aldiz, ez zen horrelakorik sortu eta gabeziaren kontzientzia argia zegoen. Adibidez, XVIII mende bukaeran Bilbo ezagutzeko idatzi zen *Paseos por Bilbao* izeneko liburuzkan eta *Bidebarrieta* aldizkariaren 7 zenbakian berrargitaratu genuena, zazpigarren gutunean, protagonista, Correo kaleko kafetegian dagoelarik galdetzen du “*¿Hay papeles públicos? Los unicos son la gaceta española y francesa. Pues es extraño en un pueblo de tanta gente, y fina la mayor parte, a lo menos por lo que parece la de esta concurrencia (...) Lo que si reputo mas necesario es un diario del precio de los géneros y comestibles, que aborrraria a muchos a el andar corriendo tras el pregonero...*” XVIII mende amaieran Bilbon ez zen argitaratzen paperik edo agerkaririk. Baina, bestalde, San Fraiskuko konbentuaren inguruan eta beste eliza batzuetan, gabonetan, urteko giro eta gertakizunei buruzkoa herri hizkeran, euskaraz, bertsoz bertso eginiko argitalpenak eta kontakizunak egiten ziren. Beranduago urteko almanaka edo *egunaria* argitaratuko zen. X. Alzibarrek erakutsi ditu horrelako batzuk. Eta argitalpen horietan mundu eta politika ikuskera garrantzitsua agiri zaigu, garaian garaiko pentsamoldeak ezagutzeko.

Ondoren, Napoleonen aginduz eta Pariseko agindupean, Bizkaiko eta Nafarroako gobernuak eratu zirenean, 1810ean, Pariseko agindupean, zuzen zuzenean militarrek zirela agintari nagusi, Thouvenot Bizkaian (Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako lurraldeetan) Dufour Nafarroan, tokian tokiko izen handiko zibilak gobernuko aginte arazoetarako kide zirelarik (polizia, ogasuna bereziki) *Gazette* delakoak argitaratu zituzten, gaztelaniaz eta frantzesez. . Bilbon ere bere eragina erakutsi zuten delako Gazetten argitalpenak eta Espainiar abertzaleak Bilbon berriz agintari bihurtu zirenean, 1813an *El Bascongado* izeneko kazeta argitaratzen hasi zen Toribio Gutierrez de Cavedes lege gizon liberalaren eraginez.

Azkenik gogoratu behar dira Bilboko sillutegiak edo inprimategiak zeintzuk ziren: Beraien zereginez argitaratzen baitziren agerkariak. Garrantzitsuenak XIX mendearen lehen hamarkadetan honako hauek: Eusebio Larrumbe, José Anto-

nio Jáuregui, Pedro Antonio Apraiz, Jose Basozabal eta Nicolas Dal Mazzo, Nicolas Delmas bihurtu zena. 1816an. Valladolidetik heldu hala, liburu denta eta inprimategia sortu zuen N. Dal Mazzok. XIX mendean barrena Delmasen inprimategia, Nicolas aitaren eta ondoren Juan Bautista Eustakio semearena bihurtu zen komunikabide nagusiko inprimategia. Hala ere, Larumberena, karlisten ildoko berau, eragin eta zabalkunde handikoa izan zen. Larumbe eta J.E.Delmas, bihurtu ziren XIX menderdian inprimategi nagusienak eta bi egunkariren argitaratzaile 1860an: *Irurac bat* Delmasenean eta *Euscalduna* Larumberenean.

San Fraiskuren konbentua gogoratu behar dugu, XIX lehen ereanean, komunikazio gune nagusi legez, euskaraz produkzio garrantzitsua eginez: Sermolariak, berripaperak, bertsoak. Zamakola historialariaren esanetan, fraile frantziskotarren eragina bilbotarren bizitza publikoan handia zen, 1818an galtzen ari zela idatzi arren, horrelakorik ez zirudien. Horren frogatzat gogoratu 1833an, bete beteko eragina izan zutela karlistadaren hasierako hedapenean. XIX mendeko lehen hiru hamarkadetan euskarak estatus ofiziala irabazten zihoan eta diskurtsuak eta bestelako agiri ofizialak euskaratu egiten ziren. Itzultzaileen artean gogoratu behar Bizenta Mogelen lana. Bizkaiko Batzar Nagusietan ere, euskarara itzuli behar izaten ziren hitzaldiak, ordezkari askok gaztelaniarik ez zuelako ulertzen. J.P. Ullibarriren asmoak euskara goi mailara, onarpen ofizialera igotzea baldin bazen, almanakak eta *egunariak* sortuz eta guztiz, ez zuen hala ere horrelakorik lortu. Baina 1830eko hamarkadan ekimenak euskaltzale-tasun berriaren adierazpenak ditugu.

Beraz, komunikazioaren eta kazetaritzaren historian, kazetaritza idatziz gain sortu ziren bestelako paperen bidezkoak ere aintzat hartu behar ditugu. Baina gure artikulua honetan, J.E.Delmasen egitasmoz baino ez gara arduratuko. Beste baterako uzten dugularik, San Fraisku edo eta Larumberen egitasmoak.

Delmasen jatorria eta J.E. Delmasen biografiarako, autobiografiaren argitalpena

J. Bautista Eustakio Delmasek, eskuzko koadernoan, autobiografia baterako zenbait ohar idatzi zituen. Zenbait ikerlarik, Mañaricuak, Rodriguezek, Zugazak, J.E. Demasi buruz aritzerakoan, J. R. Urquijok berraurkitu eta lortu zuen koadernoko testuan oinarriturik dira. Gauregunean Eusko Legebiltzarreko liburutegian gordetzen da. Oraingoan, J.E. Demasek idatzi zuen autobiografia oso osoan argitaratuko dugu bere horretan, argigarria izango delakoan gure lanerako zein XIX menderdiko Bilbotarren giroa ezagutzeko.

“Mi padre italiano, llamado D. Nicolas Dal Mazzo, nacido en Conni (Piamonte, cerca de Milan) vino a España hacia 1798 y detenido en Valladolid donde pensó fundar un establecimiento de librería, se casó con mi madre Doña Teresa Garcia del Cid, natural de Valdenebro, habitante con su familia

en Rioseco en 1808, habiendo tenido nueve hijos, siendo yo el menor. No habiendo obtenido el éxito que se esperaba se trasladó a Bilbao en 1809 y aquí estableció una librería e imprenta hacia 1816, después de la expulsión del ejército francés. Con ellas y en pugna con la imprenta de Larumbe, hombre influyente a la sazón por sus opiniones realistas y ser mi padre mal visto como extranjero atravesó algunos años ocupado de su arte hasta que en 1826 estableció un magnífico café en el piso primero en la casa de la calle del Correro nº propia de la familia de Gortazar, en el que y durante las funciones que se dispensaron a los reyes Fernando VII y su esposa D. Amalia que visitaron a Bilbao en 1828 se dieron los bailes más suntuosos y otras funciones análogas.

No siendo por su temperamento un negocio de este género lo cerró en 1832, dedicándose a su librería e imprenta que nunca había abandonado, a pesar de la competencia que le hacían Larumbe y Jáuregui.

Los sucesos de 1833 en que Larumbe tomó una parte muy activa como que era capitán de granaderos del batallón de voluntarios realistas y lo poco diestro que era Jáuregui en su arte le dejaron mas libre el campo de su industria, poco después porque Larumbe se marchó al campo carlista. Liberal mi padre y protegido durante la Guerra civil por el vecindario y las autoridades conservó a aumentar su fortuna, publicando el Boletín Oficial y un periódico titulo el Compilador Vascongado que escribía D. Sotero de Goicoechea.

Nacional de Caballería del piquete de lanceros de milicianos urbanos, ... a su costa y con caballos propios y alimentados por sus dueños, prestó algunos servicios al partido liberal, sobre todo en los sitios que sufrió en 1835-1836.

Terminada la guerra fue nombrado en las Juntas Generales de Guernica impresor del M. N. Y M. L. Señorío de Vizcaya y aumento sus establecimientos considerablemente, alcanzando con ellos grande reputación por la belleza y buen gusto de sus trabajos pudiendo decirse sin lisonja que de su imprenta salían de los más esmerados de España y de pueblos muchos mas importantes que Bilbao, del extranjero.

Casado en segundas nupcias en 1843 y no pudiendo yo soportar, hijo solo, este enlace con persona que había estado a mi servicio y que me prometía no pocos disgustos, me marché a París donde seguí estudiando mi carrera de leyes asistiendo a la Sorbona dos años y cursando en el aula de Mr Villemain al propio tiempo que asistía al Colegio de Louis le Grand.

Me ocupaba también en aprender dibujo de paisaje con Mr Jules Goignet y litografía en casa de Mr Coquin y de Engelmam.

Cuatro años pasé en París y al regresar a mi casa, me asocié a mi padre provisto de caudal literato y artístico que él no poseía. Comencé a mejorar su imprenta y a refundir su litografía que por decirlo así no existía y en 1846 ya pudimos dar a luz trabajos muy superiores a cuanto había visto Bilbao, con-

siguiendo un éxito general, entre ellos el Viaje Pintoresco por las Provincias Vascongadas, de que fui el iniciador y el ejecutor de las láminas, escribiendo también los artículos Guernica y Orduña, que D. Francisco Hormaebce me corrigió en alguna pequeña parte. Esta obra que se suspendió con la entrega por haber sido nombrado Hormaebce cónsul general de España en París, produjo a mi padre un buen caudal. (informazio hau ez da guztiz zuzena. F. Hormaebce, Madrillen Espainiako administrazioan 1851an hasi zuen beste ibilbide barria eta azkenik 1860an Parisen kontsula izendatu zuten eta bertan hil zen.)

Autobiografia labur honek berebiziko garrantzia du. J.E. Delmasek bere haurtzaro eta gaztaroan Bilboko inprimategien azpiegitura mugatua deskribatzen eta aldi berean salatzen digu. Bertan ikasitakoaz jabeturik, 1846an argitaratu zuen *Viaje Pintoresco por las Provincias Vascongadas* en lana. Bilbon, beste inprimategi batek Adolfo Depontenak *Revista pintoresca de las Provincias Bascongadas* urte berean argitaratzen hasi zen. Beraz elkarren arteko lehia begibistakoa zen. Pedro Lemonauria, liberal aurrezalea zen ekimenaren buru.

Badirudi, J. E. Delmas, Parisen ikusitakoa eta ikasitakoa Bilbon, aitaren inprimategian erakusten eta aplikatzen saiatu zen. Baina bere bilbotar ikuspegitik Euskal Herrikora jauzia egin zuen, hobe esan, mendebaleko Euskal Herrikora. Bilboko burgeseriaren baitan, badago argi eta garbi, mendebaleko Euskal Herriaren ikuspegia, bi argitalpenetan agiri zen bezalaxe. Azpitituluak argi eta garbi adierazten zuen: "*obra destinada a dar a conocer su historia y sus principales vistas, monumentos y antigüedades, etc., en láminas litografiadas copiadas al daguerrotipo y del natural por J.E.D. y acompañadas del texto.*". Bestalde, lan berri honen helburuak, argüi eta garbi adierazten dute egitismo kulturala eta ikuspegi político berritzailea. Honela adierazten zuen "*darles a conocer la historia, las tradiciones, la administración, los hábitos del pueblo vascongado, su topografía singular, todo cuanto tiene relación con su modo de ser y de vivir*". Eztabaida politikoa gori gori zegoen, autogobernu politikoa, foruen interpretazioaren bidetik eztabaidan zegoelako. Horregatik, egitismoan honako gogoeta egiten zen "*Es menos venturoso el imperio británico, compuesto de ingleses, escoceses e irlandeses que conservan su respectiva nacionalidad y particular administración, que el reino de Francia repartido en departamentos uniformes semejantes a las casillas de un tablero de damas?*"

Bestalde, ezin dugu ahaztu, Nicolas aitak, inprimategiaren zabalkundea, gerra zibilean, hots lehen gerra karlistaren garaian lortu zuela. Liberalen alde jokatzuz, Bilbon inprimategi nagusia bihurtu zen. Aurrerantzean, Bilboko liberalen inprimategia izanik, bezero nagusiak bereganatu zituen eta gerra bukaeran, Batzar Nagusien berrezarpenaren ondorioz, Jaurerriko inprimategia ere izatea lortu zuen. Horrez gainera, Nikolas Delmasen inprimategian agerkariak argitaratzen hasi ziren eta Juan Eustakio semearentzat ikasbide izango ziren.: *El Compilador Militar de Vizcaya*, (1835) Esparteroren aldekoa zen, hots liberal "exaltado" porrokatuak edo aurrerazaleak ziren Sotero Goikoetxearen zuzendaritza-

pean, P. Lemonauria eta V.L. Gaminde tarteko. Baina liberalen artean zatiketa gertatu zen. Liberal moderatu edo kontserbadoreek, foruen oinarriko autogobernu politikoa, Diputazio foralalak desegin zirenean 1836an, tokian tokiko agintea indartzeko, konstituzionalismo uniformistaren aurka, liberalismo fueristaren zabalkunderako *El Bilbaino Periódico político, literario y mercantil* izenpean argitaratzen hasi ziren 1837an Nicolas Delmasen inprimategian eta editoreak edo zuzendariak ziren : M.M. Uhagon eta Manuel Urioste de la Herran. Joe-
ra liberal fuerismo politikoa aurrerantzean ildo politiko ideologikoa bihurtu zen. Gerra bukaeran, bi agerkari nagusi argitaratu ziren Bilbon: *El Vizcaino Originario*, liberal porrokatua eta aurrerazalea, foruen bidezko agintea, zergen eta administrazio kudeaketa autonomora mugatzen zuena. Zuzendari lanetan Victor L. Gaminde zen, P. Lemonauriaren laguntzaz. Bestalde *El Vascongado* liberal fuerista., M. Urioste de la Herranen zuzendaritzapean, foruen autogobernua politiko arloan ere kokatzen zuena. Giro horretan hezitu zen J. E. Delmas gaztea.

J.E. Delmasen biografia laburra

Bilbon jaio zen 1820ko irailaren 20an eta Santiagoko elizan hartu zuen bateoa. Agirian dakusagu, aita Roca-Villone, Piamontekoa zela eta ama Teresa Garcia Valdenebrokoa. Hasierako ikasketak Bilbon burutu zituen, Santiago “Colegio de Humanidades” delakoan. Juan Muñoz apaiza eta Alberto Lista ziren irakasleak. A. Listaren eraginez, sortu zen Bilbon liberal gazteen belaunaldia eta aldi berean, foruzaletasuna, liberalen ikuspegikoa, gihartu zen. F Hormaeche, Jaurreriko idazkari izan zena eta fuerismoaren aitzindaria, Timoteo Loizaga eta beste batzuk izan ziren bere adiskideak. 1833ko gerra zibilean, gerra karlistan, liberalen aldeko jarri zen, bere adiskide Timoteo, karlistekin batera alde egin zuen bitartean.

Liberalen aldeko agerkarietan aitaren lerrotik, parte hartu zuen: *El Bilbaino* eta gero *El Vascongadon*. Baina autobiografian adierazten den legez, ondoren, aitarengandik urrundu eta Parisera joan zen. Bertan adiskidetu egin zen, zamakolista aurrenengo eta ondoren karlista nagusi izan zen Jose Maria Orbe, Valdespinako Markesaren semearekin, Juan Nepomuceno Orbe Mariaca. Bigarren karlistadan, honen agindupean zeuden soldaduak, Bilbo setiatu zegoela, Campo Volantinen J.E. Delmasek zeukan etxe ederrari su eman zioten. Sutean betirako galdu ziren hainbat agiri, pintura, liburu, egunkari. J. E. Delmasen bizitza osoko ikerketa eta bilduma lana zen, museo eta liburu zaharren biblioteka aldi berean. Guztia galdu zena. Azpian adierazten dugu J. E. Delmasen iritzia gertatukoari buruz.

Parisen ikasitakorekin, bere aitaren inprimategia berriztatu egin zuen. Lito-
grafia eta marrazkigintzari heldu zion. Aitarekin, Delmas e hijo argitaratzen hasi zen baina aita hil ondoren, alargunak jarraitu zuen senarraren inprimategiarekin eta beraz J. E. Delmasek inprimategi berria bere kontura jarri zuen. 1852an J.E.

Delmasen inprimategia Bidebarrieta kalean, 20 zenbakian kokatu zen eta bertan hasi zen argitaratzen *El Boletín de Comercio de Bilbao* eta ondoren *Irurac bat*. Eta badirudi diru asko irabazi zuela. 1860ko hamarkadan, Bilboko merkatal burgesiaren kide narbarmena bihurtu zen. Etxe eta lur jabe izan zen 1860eko hamarkadan, Bilboren zabalkundearen alde egin zuen *Irurac bat* egunkariak. Bilboko merkatal burgeseriak udalean politikan eta zerbitzu publikoan parte hartzeko interesik ez zuelako adierazten, ez eta hauteskunde zentzitarioetan parte hartzeko, kritikak idatzi zituen.

1862an Bilboko udaletxerako aukeratua izan zen eta errejidore edo zinegotzi postuan lau urtez egon zen: Lehen bi urteko agintaldian, Luis Violette alkate zela eta beste bi Pedro Janeren alkatetzan. Buru belarri sartu zen udaleko kudeaketa lanean.

1881ean Bilboko udaletxeak San Antongo zubi zaharra desegiteko erabakia hartu zuenean, aurkako jarrera azaldu zuen baina arrakastarik barik. Aurrerantzean, Bilbo bere zubi enblematikorik gabe gelditu zen.

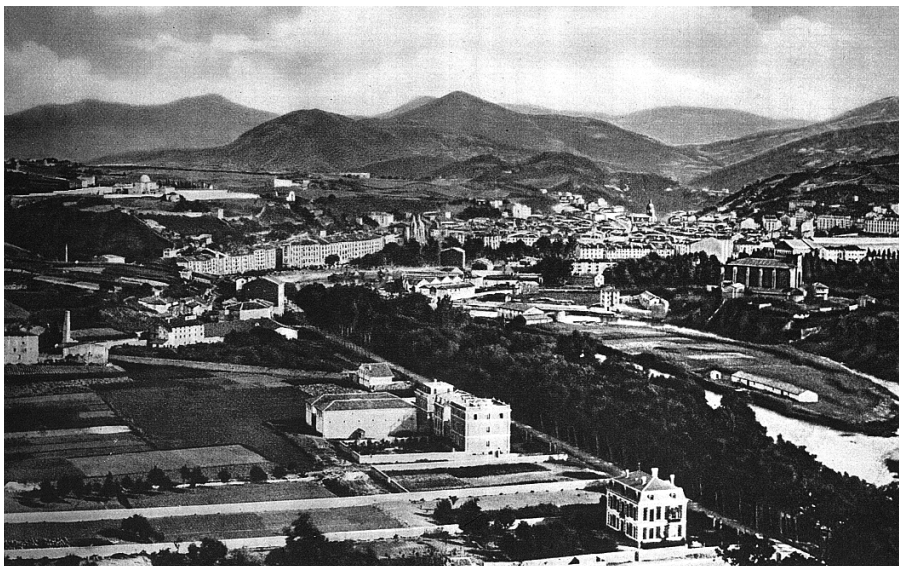
1876ko foruen aurkako legedia onartu eta gero, fueristen partiduaren aldeko izan zen, hau da Fidel Sagarminagak antolatu eta gidatu zuen Euskalerrrikoen partidukoa. *La Union Vasco-navarra* izeneko egunkaria argitaratzen zuten. Hil zenean, partidu fueristaren kidea izan zela adierazi zuten.

Ikerketa arloan ere hainbat lan burutu zituen. Ikusi besterik ez dago J. Bilbaoren bibliografia bildutakoa.

XIX menderdian sortzen eta asmatzen ari zen euskal kulturgintzaren zutabe-
tarikoa izan zen. Garaiko euskaltzaleen sarean(A. D'Abbadie, L. L. Bonaparte, A. Trueba, J.A. Uriarte, Euskal Erria aldizkariko gazteak, F. Herran) erabat txertaturik zegoen Delmas. Azken batean, XIX mendean, kulturgintzan eta komunikazio arloan, J. E. Delmas, jakituriaz jantziriko pertsonai izateaz gain, eragile izateko gaitasuna ere frogatu zuen, proiektu handiak bideratuz. Komunikazioaren arloan, bere ekintza nagusia *Irurac bat* agerkari eta egunkariaren sorrera eta garapena izan zen. Horrez gainera Bilbo eta Bizkaiko irudi berria burutu eta zabaldu zuen. Ikonografiaren arloan marrazki zehatzak egin zituen eta erruz zabaldu. Bilboko historiaz eta iraganaz ikerketa sakonak idatzi zituen eta laburpen historiko jakingarriak argitaratu zituen, sentsibiltate artistikoz jabeturik zegoelarik. Horregatik, bere lanak., XIX mendeko Bilbo eta Bizkaiko ikono berriak bihurtu ziren. Fermin Herranek, XIX mende amaieran, jarraitu egin zuen bere ibilbidea eta bereziki kulturgintzaren arloan liburuak argitaratuz, "*biblioteca bascongada*" bildumaren baitan.

Viaje pintoresco, Boletín de Comercio, Irurac bat argitalpenak izan ziren bere eraginez sorturiko lan erraldoiak. Fermin Herranek idatzi zuena beraz, bete betean asmatu zuen, idazle-kazetari eraginkorra izan zelako eta horrez gain, arrakasta izan zuen komunikazio arloko empresaria. Dirua irabazi zuela ez

dagó zalantzarik. C. Volantinean etxe ederra eraiki zuen. Museo eta biblioteka berezitua eta zabala gordetzeko etxea hain zuzen ere. Baina tamalez erre egin zioten eta erabat lur jota eta penaturik gelditu zen gizona. Hara 1877an L. Louis Lande bidaiari eta kazetariak idatzi zuena eta ondoren J. E. Delmasen ahoan ezarri zuen adierazpena: *“Tenia locura por las antigüedades, amigo de todas las artes, muy curioso sobre todo de las cosas de su país, respecto al cual había reunido documentos preciosos que se proponía poner en obra. Hasta había publicado ya una Guía pintoresca de Vizcaya interesante obra y muy bien escrita. Despues de treinta años de perseverancia y esfuerzos, hecha su fortuna, iba a retirarse de los negocios cuando la guerra civil vino a derribar el edificio laboriosamente levantado durante toda su vida. Desde el primer dia me testimonió una confianza de la que no sabria estarle demasiado agradecido, y como le preguntara “Es historia dolorosa la que me pedís” me dijo, vacilando en arriesgarse por la pendiente de los recuerdos.*

“He vivido en París durante mi juventud, seguí los cursos de la Sorbonne, precisamente con Valdespina, de poca más edad que yo, los dos éramos oyentes asiduos de M. Villemain al mismo tiempo estudiaba yo en los talleres de vuestros mas conocidos pintores. Mas tarde viajé mucho por mis negocios y visité la mayor parte de Europa. Pero siempre fiel a las bellas artes y al amor del suelo natal; así pude reunir, principalmente en Flandes, además de una colección completa de obras de los maestros de la escuela española, una multitud de libros y objetos interesantes para la historia de España o del País Vasco. Con eso, mi comercio prosperaba y la edad y la fortuna me llegaron juntas; resolví

construir un castillo¿debe decirse que para mí? Yo mismo dibujé el plano; todas mis colecciones ballaron lugar en salas dispuestas, adornadas, especialmente claras. Aquí albas y medallas, allí acuarelas y dibujos, más lejos más cuadros. ¡ Cuantos museos hubieran hecho triste papel junto al mio!; pero la biblioteca era mi joya más hermosa, imaginaos 6000 tomos, todos raros y largamente buscados, a mas de eso 142 incunables, los Decretales de Venise con fecha de 1477, salidos de las prensas de Jenson; las 53 crónicas de España, impresas en letras góticas a dos colores por Juna del canto en Medina del Campo por encargo de la gran Isabel; el Muy feliz viaje del rey Felipe II en tierras bajas de Alemania por el padre Estrella, el relato de la expedición de Elcano por uno de sus compañeros, obra escrita en español en La Rochelle en 1507. ¿Cuantos otros! Luego gran número de manuscritos inéditos: El Libro de Lope Garcia de Salzar, la Crónica de Guipuzcoa por el bachiller Zaldivia... Mi sueño era retirarme definitivamente del comercio e ir a publicar mas de treinta tomos de documentos curiosos acerca del Señorío con notas de mi mano en las que había trabajado durante toda mi vida; hubiera sido mi obra , homenaje rendido a mis conciudadanos al mismo tiempo que señal durable de mi paso por aqui abajo. Mientras tanto, era feliz y no conocía mas que amigos; había algunas pequeñas discusiones entre anticuarios acerca de algun punto dudoso de historia, sobre alguna etimología, referente a alguna palabra pero ello cortesmente y siempre a la mayor gloria de la nacionalidad euskariana!

El marqués de Valdespina era de los nuestros y también se ocupaba de las cosas de Vizcaya. Vino la guerra, luego el asedio. Mi familia fue siempre conocida por sus opiniones liberales; cumplí con mi deber como los demás e ingresé en las filas de la milicia nacional, teniendo entonces ocasión de ayudar por mí mismo sobre las murallas a apuntar las piezas contra mis casas de los suburbios. No me quejé hasta entonces, pues no pensaba sino en la patria; pero el 15 de marzo por la mañana- no me olvido la fecha-cuando ví alzarse llamas por cierto lado en que jamás había fijado mis ojos sin temblar, cuando comprendí que mi nueva finca ardía a su vez encendida por el vandalismo y la ignorancia de los sitiadores, confieso que mi corazón desmayó, y por lo que yo lloraba, creedlo, no era por el edificio en si mismo, sino por los sacrificios, las satisfacciones, por las largas esperanzas realizadas que representaban a mi vista lo que contenía, tantas cosas bellas, tantas obras de arte únicas arrebatadas a mi patria, a la humanidad, perdidas para siempre, aniquiladas. Es cierto que algunos objetos fueron robados, dispersados, pero la mejor parte pereció en las llamas.

Durante el sitio mis casas de la ciudad no sufrieron menos que mis casas de los campos; la que yo habitaba con mi familia recibió por su parte veintidós bombas ¡ Pero no bastaron esos trances! La guerra me arrebató dos de mis cuñados, uno teniente coronel de artillería muerto en Somorrostro, el otro detenido por los carlistas y fusilado. Agotada por las fatigas y emociones del sitio,

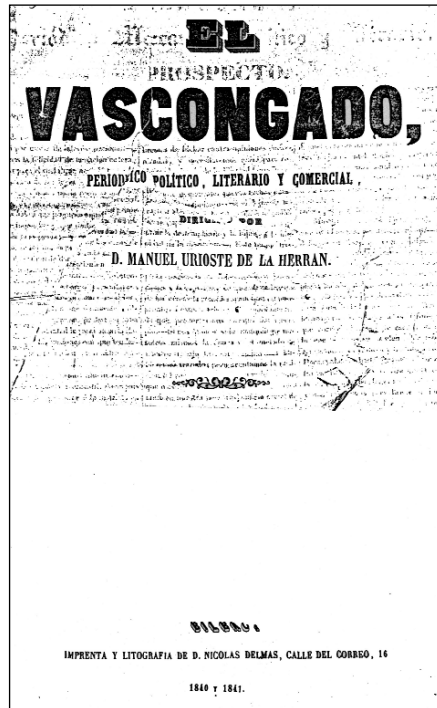
mi mujer, la compañera de mi vida, y una de mis hijas murieron poco después. ¿ Cree V. que apuré el cáliz y que mi desgracia es bastante completa? Como patriota, como esposo, como padre, en mis sentimientos, afecciones, intereses y gustos, he sido golpeado en lo mas vivo de mi ser; he conocido en menos de dos años los límites de lo que al hombre es permitido sufrir. Así es que ahora mi vida no tiene finalidad y, a veces, cuando estoy solo, me sorprendo llorando. ¿Qué hacer? ¿Hacia dónde volverme? No creo ser cobarde, pero, os lo declaro, si no tuviera aún hijos, si no quedaran todavía deberes que cumplir, la existencia me sería verdaderamente odiosa”.

1874ko setioan gertatutakoa, 1877an J. E. Delmasek L.: Landeri kontatu zion. Galdu zen aberastasun kulturala eta ondasunezkoa, Bilbotarren mitologia sartu zen. Karlistek kulturarekiko zuten arduragabekeriaren islatzat erakusten zen. Horregatik, 1929an, Baron de Montevillak J.E. Delmasek J. Nepumoceno Orberri idatzi zion gutuna argitaratu *Revista Internacional de Estudios Vascosen*. Eru-dizioz beteriko azpi oharrez bete zuen nolabait zuritzeko karlisten erasoladia, karlisten iturburuetan oinarriturik. Azken batean gerra giroan sortu zelakoan eta bertan Bilbotarren defendatzaileak ezkututzen omen zirelako. Baina dela dela, Delmasen etxea erreta gertatu zen eta ondokoa, Ybarrarena ez zela izan, Delmasek berak J.Nepumoceno Orbe, Valdespimako markesari idatzitako gutunean, salatu zen.

J. E. Delmas Bilbon, pertsona ezaguna zen, euskaltzalea eta gerra giroan liberalen eta aldi berean fueristen ikurra. Beharbada horregatik ere, karlisten setioan, bere ondasunak helburu berezia bihurtzea, izan zitekeen. Baina azken batean, kultur ondasun handia galdu zen.

Ondoko urteetan, J. E. Delmasek. ikerketak egiten eta liburuak argitaratzen jarraitu zuen. *Euskal Erria* aldizkarian hainbat artikulu idatzi zituen. Bilbon “*Folk-lore Basco-Nabarro. Sociedad científica, literaria, artística y de recreo*” kide izan zen. Bilboko ikerketa gaietan burubelarri zegoen eta bere azken lan nagusia, bizkaitarren hiztegi biografikoa izan zen. Amaitu gabe utzi zuen 1970an J. R. Urquijoren bidez argitaratu zen *Biografía de Claros varones de Vizcaya*, tartean emakumezkoak ere badaude. XIX mendeko Bilbo eta Bizkaiko pertsonaien nortasuna ezagutzeko berebiziko lana dugu.

Baina, komunikazioaren Symposium batean, *Irurac* baten garrantzia azpimarratu nahi nuke, alde berean, ildo berean aurretik bere aitaren inprimategian argitaratu zen *El Vascongado* ere gogoratu. Laburbilduz, *Irurac* batek berriztapen ideologikoa eta kazetaritzaren arloan ere eraberritzea ekarri zuen. Bilboko lehen egunkari nagusi izan zelarik eta Euskal Herrikoa ere bihurtu zelarik. Euskal Herriko hiri bakoitzak tokian tokiko hiriko kazeta argitaratzen bazuen, Bilbotik abiatuz *Irurac* batek Euskal Herri osorako pentsaturik zegoen. Bi kazeta hauek, Bilboko kazetaritzaren oinarri oinarritzko eginkizun arrakastatsuak ditugu.

El Vascongado (1840-1841)

Agerkari hau Nicolas Delmasen moldiztegian argitaratu zen. Beste artikulu batean ikertu nuen aldizkariaren nundik norakoa. Euskal Herriko historia ideia politikoaren zabalkundea arakatzeko, erabat garrantzitsua izan zen *El Vascongado* agerkariaren argitalpena. Azpimarragarriena zera da. Bilbotar jauntxoak, liberalismoaren ildo ideologikoan kokatu zirela baina fuerismo integrala defendatuz, hau da fuerismo politikoa aldarrikatuz. Liberalismoaren printzipioaren argitan, fuerismo politikoa sortu zuten, hau da, autogobernu politiko berrirako doktrina ideologikoa, gaurregunean oraindik, indarrean dagoelarik. Nicolas Delmas izan zen agerkariaren arduraduna. Aurrekari zuzenena, 1837an, *El Bilbaino* aldizkaria izan zen, foruen eta liberalismoaren lotura aldarrikatu zuelako, baina ez zuen izan horrenbesteko iraupenik. M.M Uhagon izan zen orduan ideologo nagusia, M. Urioste de la Herranekin batera. Foru Diputazioak desegin egin zituen Espainiako gobernuak 1836an eta Diputazio probintzialak indarrean ezarri ziren. Orduan, *El Bilbaino* izeneko agerkariak liberalismotik, foruen iraupena eskatzen zituen. M.Urioste de la Herranen zuzendaritza ideologikopenean, *El Vascongado*n garatu zen ideologia politiko berriaren hezurramitzea.

1841an, Esparteroren aurkako matxinadaren aldekoak izan zirenez gero, Bilboko dirudunak eta burgesak isun gogorrak jasan zituzten, matxinadaren porrotaren ondotik eta *El Vascongado*k bere ibilbidea amaitu egin zuen.

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

Este Boletín de Comercio de Bilbao, que se publica semanalmente, contiene noticias de interés para el comercio de esta ciudad y de las provincias de Vizcaya y Guipúzcoa. Incluye información sobre precios de mercancías, noticias de empresas, y datos estadísticos.

CONTENIDO:

- Noticias de Comercio
- Boletín de Precios
- Boletín de Cambios
- Boletín de Seguros
- Boletín de Transportes
- Boletín de Industrias
- Boletín de Construcción
- Boletín de Servicios
- Boletín de Noticias
- Boletín de Anuncios

Este Boletín es una fuente esencial de información para los comerciantes y empresarios de Bilbao y sus alrededores.

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

Este Boletín de Comercio de Bilbao, que se publica semanalmente, contiene noticias de interés para el comercio de esta ciudad y de las provincias de Vizcaya y Guipúzcoa. Incluye información sobre precios de mercancías, noticias de empresas, y datos estadísticos.

CONTENIDO:

- Noticias de Comercio
- Boletín de Precios
- Boletín de Cambios
- Boletín de Seguros
- Boletín de Transportes
- Boletín de Industrias
- Boletín de Construcción
- Boletín de Servicios
- Boletín de Noticias
- Boletín de Anuncios

Este Boletín es una fuente esencial de información para los comerciantes y empresarios de Bilbao y sus alrededores.

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

Este Boletín de Comercio de Bilbao, que se publica semanalmente, contiene noticias de interés para el comercio de esta ciudad y de las provincias de Vizcaya y Guipúzcoa. Incluye información sobre precios de mercancías, noticias de empresas, y datos estadísticos.

CONTENIDO:

- Noticias de Comercio
- Boletín de Precios
- Boletín de Cambios
- Boletín de Seguros
- Boletín de Transportes
- Boletín de Industrias
- Boletín de Construcción
- Boletín de Servicios
- Boletín de Noticias
- Boletín de Anuncios

Este Boletín es una fuente esencial de información para los comerciantes y empresarios de Bilbao y sus alrededores.

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

BOLETIN DE COMERCIO DE BILBAO

Este Boletín de Comercio de Bilbao, que se publica semanalmente, contiene noticias de interés para el comercio de esta ciudad y de las provincias de Vizcaya y Guipúzcoa. Incluye información sobre precios de mercancías, noticias de empresas, y datos estadísticos.

CONTENIDO:

- Noticias de Comercio
- Boletín de Precios
- Boletín de Cambios
- Boletín de Seguros
- Boletín de Transportes
- Boletín de Industrias
- Boletín de Construcción
- Boletín de Servicios
- Boletín de Noticias
- Boletín de Anuncios

Este Boletín es una fuente esencial de información para los comerciantes y empresarios de Bilbao y sus alrededores.

Ondoren, *Boletín de Comercio de Bilbao* izeneko agerkeria, astean hirutan agertzen zena, J.E.Delmasek ekimenez, 1852an hasi zen argitaratzen. Badirudi, garai horretan J.E. Delmasek bere kabuzko bidetari ekin ziola, behin aita hil ondoren. Ale bi baino ez ditugu ezagutzen, Eusko Legebiltzarreko bibliotekan

gordeta. Arlo politiko eta ideologikoan, aurreko *El Vascongado*ren ildokoa dugu berau: hau da fuerismo politikoaren defendatzaile sutsua. 1856an ideologoa nagusia, Ramon Ortiz de Zarate gasteiztar legegizona zen. Mende bukaeran, *Boletin de comercio de Bilbao* agerkarian idatzi zituen artikulua, Fermin Herranek liburuan bildurik argitaratu zituen. Partidu fueristaren aldarrikapena egiten zuten, karlista eta liberalen arteko zatiketa edo banaketa gainditu beharra zegoela aldarrikatuz. Lurralde, agiri da bere diskurtsoa, euskal lurraldea, *Irurac Bat* edo hiru probintzietara mugaturik, ondoko urteetan lau herrialdeetara Nafarroa barne, proposatuko zuela. Agerkariak, 1854ko giro politikoan, Espainiako gobernu zentrallean liberal aurrerakoiak edo progresistak buru zirenean, "euskal politikaren" ikuspegia defendatzen zuten, lurralde politika indartu behar zela aldarrikatzen zuten bere idazlanetan.

Espainiako gobernuan liberal aurrerazaleak agintari zeudela, 1856ko apirilaren 1ean *Boletin del Comercio de Bilbao* agerkaria Espainiako gobernuak debekatu egin zuen erret agindu batez. Aitzakia, Udaletako jabetzen salmenta librea, hau da udalerrien desamortizazio legearen aurkari sutsua bihurtu zelako. Ramon Ortiz de Zarate politikari eta zuzenbide gizona zen artikulugile idazle nagusia.

Ondoren *Irurac Bat* izenez, J.E. Delmasen moldiztegian berriz argitaratu zen molde berdineko agerkaria, *Boletin de Comercio de Bilbao*ren jarraipena balitz bezala. *El Nervion* Bilboko agerkariak horrela adierazi zuen baina albisteraren harian hara zer argitaratu zuen *Irurac batek* bostgarren zenbakian, 1856ko uztailaren 15ean "*La suposición de nuestro apreciable colega es tan gratuita como inesacta(sic): El Irurac Bat no es el Boletin de Comercio*". Berez, beste debekatzeko berria saihesteko, agian, baina, ildo berekoa zen, ezbairik gabe.

IRURAC BAT. (1856ko ekainaren 26an lehen zenbakia.) Euskal gizarte eta kulturaren lurraldetasuna.

Carlos de Bilbao agiri zen editore bezala lehen zenbakietan eta "Imprenta del Boletin de Comercio" Bidebarrieta kalean, 20, editatzen zen. Inprenta eta agerkariaren jabea J.E. Delmas zen. Astean hirutan argitaratzen zen, astearte,ostegun eta larunbatetan. 1860ko abuzturaren 2an, *Irurac bat* egunkaria bihurturik honezkero, esaten da agerkari ugari argitaratu zirela orduarte Bilbaon, baina guztiak, iraupen laburreko enpresa izan zirela, salatzen zuen kazetariak. Zirudienez, *Irurac batek* baino ez zuela irauin zortzi urtez. Beraz, *Boletin de Comercio de Bilbao* eta *Irurac Bat* egunkariak bera bihurtzen zituen. Inprimategi bera eta enpresaria ere, Juan E. Delmas. Albistean oinarriturik eta *Irurac Batek* bere izenburuan ere urteak kontatuzkoan 1852tik hasten zuelarik, sarritan gertatu da *Irurac baten* urte dataren sorrerari buruzko okerra. 1852an *Boletin de Comercio* sortu bide zen eta 1856ko apirilaren 1ean itxi zutenean ekainaren 26an enpresa berak beste izen batez molde bereko agerkaria, *Irurac bat* izenez, argitaratzen jarraitu zuen. Enpresa bera zen beraz, J.E. Delmasena, alegia, baina bi izenburu erabili zituen ildo eta helburu bereko agerkaria argitaratzeko.

Izenburuak, oraingoa, erabat zentzu politikoa zuen. 1764an Xabier Muniberen ekimenez sortu zen Adiskideen Elkartearen ikurra, hiru esku elkar loturik zen, mendebaleko hiru herrialdeen batasuna adierazteko asmoz. Agerkari berriak, enblema berbera hartu zuen adierazteko batasun kulturala baina baita politikoa adierazten zetorrela Bilboko agerkari politikoa. XIX mendean,

1816ko, berriz, Araba Bizkaia eta Gipuzkoako Batzar Nagusietako ordezkariak, bilkurak edo "konferentziak" eratu zituzten. Bilkura komunak aktak sinatzeko, hirurak bateko hiru esku lotuen seilua, erabiltzen hasi ziren eta aurrerantzean, hiru eskuak, elkartasunaren ikur bihurtu ziren. Hau zen beraz, lehen ikur komuna, hiruren arteko komuntasunaren adierazle grafikoa. Eta XIX menderdian, bilkura komun hauek euskal agintaritzaren politikoa bihurtu behar zela aldarrikatzen zuen R.Ortiz de Zarate eta bestelako fueristak ere. R. Ortiz de Zaratek 1850eko hamarkadan "Konferentziak" edo bilkura hauek erakundetzeko asmoa agertu zuen, euskal agintaritzaren politikoa ageriago eta nabarmenagoa bihurtzeko asmoz. Horregatik, seguru asko, berak proposaturiko izenburua izan zitekeela, pentsa dezakegu. Berehala, fuerismo politikoa alderdi artikulatu mamitsuak argitaratu zituen. Eta azken batean, Foru erakundeak, udal korporazioen adierazle komuna izatetik, lurraldetasun zentzu nabarmenagoa hartzeko, ibilbidea hasi zuten, euskal agintari gazteen baitan. XIX mendea Europan, Estatu nazionalen garaia dugu. Estatu nazionalak, bere mugen barneko gizartearen baterakotasuna aldarrikatzen eta nagusitzen saiatu ziren. Hizkuntza bat bihurtzen zen nagusi eta kultura bat, Estatu hiriburuko gorte eta gizartearen isla. Lurraldetasunaren garrantzia aldarrikatzen zen bertan Estatu-lurralde guztiko soberania bermatzeko. Eta gizartearen, kulturaren eta Estatu osoaren, koloniak barne, lurralde baterakotasuna esentzi nagusi legez idealizatzen eta adierazten zen. Gizarte osoa, bateratasun nagusira makurtzerik balego bezala. Estatuaren mugak ziren harresi berriak. Baina Euskal Herria, 1841 arte, merkatu librearen, merkataritza librearen ez ezik, kultur produktuen kontsumoa ere handik eta hemendik hartzen zuen. Azken batean, *Irurac bat* agerkariak bestelako ikuspegiak, euskal sustraikoa adierazteko argitaratu zuen, Espainiar merkaturaren, berezko nortasuneko jokatzeko. Eta horrela, esan genezake, euskal ideologia berezkoa sortzen, lantzen, mitologia propio batez aberasten joan zen. Madrilleko espainiar esentzien aurrean, euskal esentziak kontrajartzen hasi zen. Beraz, eten epifanikoa gertatu zela, agerkari honen bidez ikus genezake. Horrez gainera, produktu profesional gisa, berrikuntzak ere sartu zituen: Telegrafoa ezarri zenetik Bilbon (1855) berriak zuzenean jasotzen hasi zen eta Pariseko agentzietan argitaratzen ziren berriak, *Irurac batek* berehala argitaratzen zituen. Kazetaritzaren eraberritzea, telegrafoaren bidezko berrikuntzak eraginik sortzen ari zen. Bilbon lehen egunkaria 1858koa dugu, *Villa de Bilbao. Boletín de comercio y noticias generales* Tiburzio Astuyren ardurapean eta Larumberen inprimategian argitaratzen zena, Ronda kaleko 56 zenbakian. Egunkariak, merkataritzarako albisteak erakusten zuen eta bestalde fuerismoa lege zaharreko oinarrietan finaturik adierazten zuen. Hiru urterenburuan izenburua aldatu eta *Euscalduna* izenez argitaratzen, fuerismo katoliko integristaren adierazle bihurturik.

Irurac bat bitartean, 1859an jadanik egunkari legez argitaratzen zen eta egunkari politikoa zela argi eta garbi adierazten zuen. Dirudienez, 4.500 ale argitaratzen zituelarik, orduko populazioa aintzat hartu ezker, ale kopuru handia, zalantzarik barik. Beraz, ez zen bakarrik agerkari ideologiko-politikoa.

Atzerriko eta Espainiako berri ugari argitaratzeaz gain, merkatariarentzat albiste jakingarri ugari argitaratzen zituen.

Irurac Bat agerkariaren bigarren zenbakiak, 1856an Foruak eta udalerrien ondasunen desamortizazio legearen kontrako ikuspegia agiri du, zera adierazte, ez zela hiru lauren arazoa foruen aldeko jarrera, herriko agintariena baizik. Bere artikulua izenez sinaturik argitaratu zituen R. Ortiz de Zaratek. Baina ez zen ohikoa garaiko kazetaritzan. Bere gaiak, politikoak eta foruen egituraketari buruzkoak ziren, hau da gai ideologiko eta teorikoak.. Ideia nagusi bat zuen, partidu fuerista antolatu behar zela, euskal herrialdeetako aginte politikoak babesteko.

El Nervion agerkaria, liberal progresistena zen bitartean, *Irurac Bat* liberal fuerista moderatuena izango zen. Elkarren aurkako agerkariak izan ziren eta El Nervionen lehen zenbakia 1856ko ekainaren 23koa zen bitartean, hiru egun beranduago hasi zen *Irurac bat*.

1856ko ekainaren 26an lehen zenbakiaren lehen artikulua, manifestu politikoaren itxura osoa du.. Ramon Ortiz de Zarateren eskukoa dela dirudi, ez Bilbori begira, mendebaleko Euskal Herriari baizik. Gasteizen jadanik 1849an *El Irurac bat* izenezko agerkaria azaltzeko asmoa izan zen, euskal erakundeen defentsarako aldizkaria alegia, baina arrakasta barik. J. E. Delmasen eraginez argitaratzen zenez gero, ildo ideologiko berean kokatu beharko genuke beraz J. E. Delmas:

Adoptamos por divisa de nuestro periódico el lema más popular y significativo que se conoce en la tierra solariega: Irurac Bat:-Tres estados en uno, como lo son las nobilísimas provincias que constituyen la antiquísima Confederación vasca”

(...)“*su habla, sus costumbres el tipo de su hermosa y pura raza, conservada sin mezclanza de advenediza extranjería, ¿no son los mismos del gallardo y esbelto mancebo cántabro? Si ; nuestros hermanos son y unas la raza y las costumbres, y las leyes y la religión y el amor santo e imperecedero que conservan a todo lo que emana de sus gloriosos e ilustres ascendientes”*

“Jamás el pueblo vascongado ha mantenido su espíritu mas homogéneo y compacto que hoy, ni jamas tampoco su madre adoptiva ha experimentado sacudimientos más fuertes y repetidos en las capas inferiores de su revolucionarismo.”... el periódico que hoy nace no militará sistemáticamente bajo ninguna bandera política que tremole en la Península. El Irurac Bat pertenece a su partido, al partido que vive encarnado en la tierra que abarca su nombre al partido vascongado, más claro, al Partido Fuerista”

Bestalde, independentziaren aldeko ikuspegia behin eta berriz agiri zen, iraganen kokatuz, jakina, baina tokian tokiko botere politikoaren jatorri lejitimoa eta oinarri izan zedin, adierazten zen, iraganeko delako izate independentea.

Ospe handikoa izan zen R. Ortiz de Zaratek idatzi zuena frogatzeko, erromatarrek ez zutela konkista Euskal Herria. 1848an, Gasteizen bigarren edizioa ere argitaratu zen. *Irurac batek* "folletin" atalean berrargitaratzen hasi zen. 1868an, J. E. Delmasek berak, Bizkaiko jatorrizko independentzia frogatzeko, beste artikulua mordo idatzi zuen eta ondoren liburu gisa argitaratu ziren 1868an J.E. Delmasen ustez beharrezkoa zen kultur jakinturia berriztatzea eta horretarako argitaratu: "*Colección de apreciables obras puramente vascongadas, de las que tanto se siente la falta y que son muy poco conocidas en el mundo literario*". Beraz J.E. Delmasen diagnostikoa hori bazen, ez da harrizkoa idazle berrientzat tokia izatea *Irurac bat* egunkarian: A. Trueba, Navarro Villoslada eta abar. Laburbilduz, R. Ortiz de Zarate, fuerismoaren bandera, liberalen ikuspegitik landu zuen hasiera batean.

Irurac bateko beste kazetari handia Camilo Villabaso bilbotarra izan zen. Europako herrialdeetako politikagintza zehatz mehatz ezagutzen zuen. Hasiera hasieratik, *Irurac Batek* Europa eta munduko albiste iturri zuzena bihurtu zen. Pariseko Havas albiste ajentziaren bidez lortzen zituen, telegrafiazko komunikazioak berehalakotasuna eragiten zuena. Camilo Villabaso, 1864an *Irurac bateko* zuzendaritza hartu zuen, J. E. Delmasek beretzat eman zion enpresaren jabetza eta horrela iraun zuen 1869arte. Garai horretan, R. Ortiz de Zarate, fuerismoaren alde azalduko zen baina ildo katolikotik abiatuz, hau da fuerismoa ikuspegi teokratiko erlijiosoaren abiapuntutik abiatuz interpretatzen hasi zen. Gogoratu behar da, 1864an honezkero, Italia batu egin zela Saboyako erregea Italiako bihurtuz eta aitasantuari bere Estatua kendu ziola. Mundu katolikoan, zatiketa gertatu zen eta aurrerantzean, batzuentzat, katolikotasuna guztiaren gaineko esentzia ideologikoa bihurtu zela. *Euscalduna* Bilboko egunkaria, katolikotasun integristaren adierazle bihurtu zen.

Horra bada, 1860ko hamarkadan, fuerismo politikoaren bi ikuspegi desberdinak, Bilbon gorpuztu eta gihartu zirenak

Beraz, laburbilduz, zera uste dut azpimarratu behar dela: 1856an, *Irurac baten* bidez eta J. E. Delmasen eraginez, besteak beste, Bilbon, programa politiko berria agiri zela. *Irurac bateko* lehenengo zenbakian, argi eta garbi adierazi zen eta Bilboko egunkari politiko zela adierazten zuen, argi eta garbi. Kategoria berriak politika arloan sartu eta erabili zituen, zentzu berria erakusten: Adibidez, "*el pueblo vascongado*" sujeto politiko legez agiri zen, herri berezi eta bateratua zela eta lurralde jakin bati loturik zegoela. Aldi berean, bortxa edo biolentzia erabilpena erabat arbuizaten zuen, lehen gerra karlistaren esperientzia oraindik bizi bizirik irauten baitzuen. "*País vascongado*", lurraldea bihurtuko da aurrerantzean gizarte eta kultura baten gordeleku. Bestalde, *El Nevione* argitaratu zuen katezismak argi adierazten zuen bizkaitarrak ez zirela gaztelauak, espainolak baizik, ongi bereiztuz bizkaitar eta gaztelauaren arteko desberdintasuna. Baina *Irurac batek* aldiz, 1856eko uztailaren 9an, honelako berria argitaratu zuen: "*A propósito de la cuestión de cereales nos escriben de Vitoria el día*

5 las siguientes linea. El trigo mantiene los precios altos de la semana pasada y lo mismo la cebada; efecto sin duda alguna de que no permiten extraer de Burgos y Navarra; por consiguiente tenemos que vivir de nuestros propios recursos. Sin duda no somos españoles” Nortasun kulturalak eta politikoak berformulatzeko zeuden Espainia Estatu-nazio gisa antolatzen zegoen garaian. Aduanak desagertu ondoren, euskaldunak espainolak bihurtuz abantailak izango zituztela adierazten zuen Espainiar Estatu liberaleko propagandak. Baina uste guztiak ez ziren antzekoak, ez eta gutxiagorik ere. Beraz *Irurac bat* agerkariak, lehen zenbakian bere ikuspegia argitu zuen, zalantzak uxatzeko: “*gaur jaioten dan gazetia ez da berez izango erreñuko zati, gaur batek ta biar edo etzi besteak aginduten dabenetatik batena bere. Irurac Bat da bere berea bere lurrean dagozarena ta bere izenak adierazoten dabeneña euskalerrarena, argiroago, Foruena, Foruen gordetzailea.*” Agerkari honen bidez partidu edo joera ideologiko berria indartzen zen, fuerismoaren aldeko partidua, lurraldeari loturik, eta lurraldeko populazio guztiaren izenean mintzatzeko asmoz.

Euskararen aldeko jarrera ere agiri zuen agerkari berriak. Euskaraz argitaratu zen lehen manifestua, benetan adierazgarria da. Gerora, tamalez, agerkariak joera hori ez zuen jarraitu

Azkenik ez du zatiketarik nahi eta batasunaren alde jotzen du _ “*Honelan izango gara sendoak, honelan ezingo gaitu inok goitu, ez bada, gebiago aita-tu Bizkaiian ez baltzik ez zuririk ez besterik. Izan gaitean guztiok bat eta daukagun ezkerre geure izatea, geure legeak, geure gobernuak geure berbetaraño-koa, geure usadioa ta senitarteak, ezagutu daigun ez gaituzala inok obeto gobernauko geure geurok baino*”

Beraz, berriztapen handiko tresna komunikatiboaz gain, programa politikoa ere definitzen du, fuerismoa liberalismoaren argitan, euskal autogobernu politikoen oinarri teorikoa bihurtu zuen. Autogobernu politikoa, molde berritan, belaunaldi berrientzat adierazten saiatu zen. Bilbon argitaratu ziren beste egunkari guztiak, abiapuntu eta erreferentzia bihurtu zen. J. E. Delmasen ekintza eta ekarpen kultural handiena izan zen, zalantza barik. Camilo Villabosoren ostean, egunkariak beste norabide batzuk hartu zituen eta 1885ean oraindik argitaratzen zen *Diario democrático* azpiztitulua zuela. Beraz, euskal ideia politikoen historia baterako *Irurac baten* ekarpena handia ez ezik, modernitatez beterikoa izan zen.

Euskarazko testua interesgarria denez gero bere horretan kopiatzen dugu. Hala ere, irakur errazago egiteko, ortografia gaurkotu egin dugu. Itzultzailea, beharbada Bizkaiko Diputazioko idazkari nagusia zen Manuel Barandika izan daiteke. Batzar Nagusietan itzultzaile lanak egin zituen eta bestalde, J.E. Delmas M. Barandikaren alabarekin ezkondu bizi zen. Lehen zenbakiaren bigarren orrialdean, agerkari berriaren adierazpen editoriala horrela azaldu zen euskaraz:

"Versión Vascongada del artículo anterior"

Iminten deusagu geure gazetari, odolzar eta garbiko lur honetan ezagututen diran izen guztien artean ogokoena ta gebien adierazten dabena IRURAC BAT.- Hiru mende edo probinzia batean, zelan diran biru euskalduna ta eurak guzti antxinatik egiten daben alkartasuna.

Izanik bada hau egiaz adierazoten dabena probintzia dontsu honei jaokezan ezkerre gure berbetea, gure usadioak, gure izateko ta bizitzeko modua, euren onera zuzendutera goaz, geure abelginak guztik eta lurreko erbeste honetan bizi gareantetik ona ikasi dogunguztia.

Jarraiturik antxinako denboretako usadioari, ez eukanean Bizkaia handitu eta zabalduko asmorik,ezpada langunduteko bere abizta Gipuzkoa eta Arabari, alan guk bere orain zabalduko ditugu geure lan eta biarren irabazi ta oneraak(sic) probinzia hareetara, erakusten dabenetara geureagaz batera, euren pribinziako arma ta estandarteen gailur ta buruan IRURAC-BAT eza-gungarria.

¿Nora hobeto zuzendu ginaigez(sic) geure pausuak?

¿Ez al dira geureakaz bardinak, geure abizta bisen(sic) oneraak?

Euren erabagiak ta legeak ez al dira eginak arako gizon jakintsuen batzarretan arako antxinako denporetan ,eguzkiaren argi bizimoletan, jarririk inguruz inguru Libanoko erraldoearen arerioaren orri berezko gandorraren azpian?

Euren berbetea, euren usadioak euren gorputz eder, mardo ta galantak, inoz nabastu bageak, arrotz eresteko senitate ta odolagaz, ez ladira kantabritar mutil morroko sendo bizkor ta lirañarenak eurak? Bai, geure anaiak dira ta bat batzuk odola eta jatorria eta usadioak eta legak eta federa eta euren asaba entzute handiko eta argitsuetatik datorren guztierako dauken amodio santu ta galdu ezina.

Lege honeek ta susadio oneek, behar dabe gaur gazeta bat, beti bizirik iraun eragiteko, zainduteko arerio ezkutuko esetsietatik(sic)(eretziatatik?), galdu gura lengue zanetatik laguntasunarenirudiagaz, isiltxuri baina sendo zuzenduten deutsezan obsakaz(sic); edo beste arerio agiri, azartsun ta lotsabagakeriaz kendu gura leuzkigezanetatik, begiratu бага jatorrizkoak ta geure geureak dirala. Honetarako urteten dogu argitara: barriz lantegi ta guda honetan ez gara barrik, esesteko arerioari egiarren ta errazoaren armakaz, baina berbeta txar, diadar ta lotsabagakeria bagarik: bada azkengo oneka galduten dau egiak bere indar guztia edo gebiena.

Ez da inoz aurgitu euskal erria gaur baino batuago ta alkartuago; ez ta inoz berak amatzat hartu ebanak izan ditu astin aldisendoagoak ta ugaria-goak nastariak gandik.

¿Zer adierazoten dau desbardintasun honek, egonik biak zuzentzaila ta gobernari bat batzuen mende ta agindupena?

¿Zer, ikusteak galduaz doazala bataren indarrak ta orregatik dagoala arte-gota bildurrez ta dabilela zabunka ta albo alboka; eta gehituaz doazala bestearen indarrak ta itxaropena eta dagoala bizitzaz beterik?

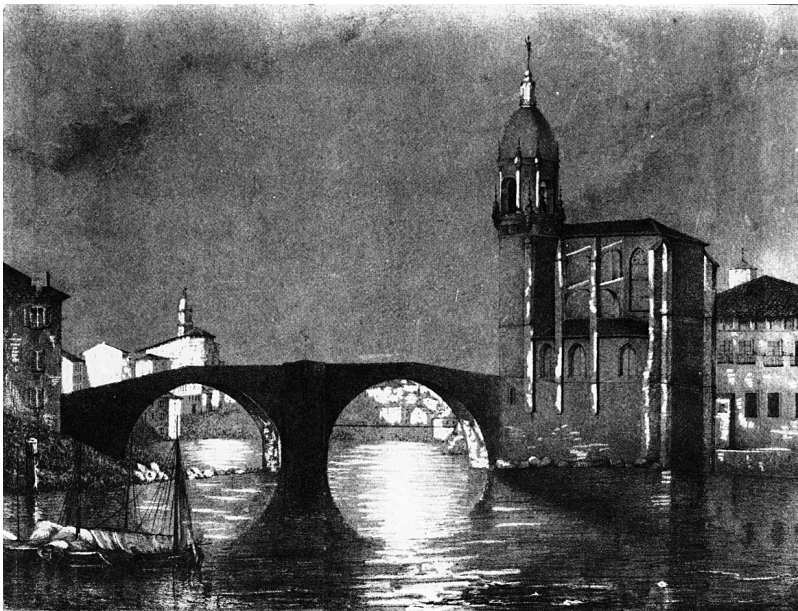
¿Ze modutan azaldetan da Eboraren ugertz bietan igaroten dan gertaera gitxitan ikusten dana; gaztela aldekoa nastez ta matxnadaz beterik, zergatik ta zertarako jakin baga; eta Cantabria aldekoa, indarrez menderaturik bada, bere, bakan, pozez ta zeren bildur baga?

Ab! Zentzuna daukeen gizonentzat, errazoe ta fede onagaz gauzai begiraturen deutesenentzat, ez daukenzanentzat estaldurik bagiak euren burutazin-no eroen zapiagaz, gizon oneentzat guztiz erraza da azaldaerea. Euskal Herriak ez dauka zuzendu beharrik matxinadetara bereagaz beti urteteko: odol garbikoa ta sendoa, bere izenonagaitik begiratua ta zentzun handikoa, jarkiten jake baionetakaz egun leigusoezan zemaia(sic), ez abereen indarragaz, baina bai askozaz errazoezko ta legezkoagaz honelakorik esan albalden baginaike, duinagaz gizon bihotz andikoenagaz, matxinada baga, nabaste baga baina datorrena odol garbiagaz jaio danari arnasea emoten deutsan eretxitik. Euskal Herriak iges egiten dau gerratik, da gerran obitua, baina ez inoz goitua; daki gerriak alde guztietak zabalduen dabela triskantzia ta ondamendia: eta oraintzuan, duin ez dala egin jakozan zirikada ta emon jakozan akulukadakaz bere, bere berbia ito ta garraztasun mueta guztiak igaro eragin gura balitxakoz legez, dago geldi eta doa sendatuaz, bere buruarrea eberatu baga bizitzearen ezetasunaren apurrik daukan artean, kristinau martiriak legez, zeintzuk lebenago hilten ziren penen indarrez, ukatu baino eginik eukezan juramentu santuak.

Eta esaten dogu euskal herriak daukala gazeta baten preminia bera zainduteko eta erakusteko zer dan beretzat; ona ta zer txarra, zer mesedegarria ta zer alper edo kaltegarria; zerren gaur bizturik grinaak eta zuzendurik kendutera legez euren aukera ta foruak, erraz atrapau legie uste baga, ez badauka gordetzaila bat beti iratzarturik, zur ta alde guztietara begira, deadar egiteko arriskuko denporan. Gordetzaila hau, bidean galdu dan gudari edo soldadu hau, badezpadearen kontura itxi dan hau izango da IRURAC BAT. Hain sendoa, fedeko sinistetan zein bestetan urte batzuetan batu daben abustuagastik, beti begiratuako deutsee lotsa ta itzalez gure fede santuari ta erreinuko buruai, honeek bagarik ez dagoalako bagerik ez gauza onik. Alan gaur jaioten dan gazetia ez da berez izango erreinuko zati, gaur batek ta biar edo etzi besteak aginduten dabenetatik batena bere. IRURAC BAT da bere berea, bere lurrean dagozanean ta bere izenak adierazten dabenena. Euskalerrarena, argiroago, FORUENA, FORUEN GORDETZAILEA. Ikasi daben legez, Españak igaro diran urteetan izan dituzan nabasteetan ez jakola gauza onik etorriko ez len-

go ez oraiago, ez geroko legegilatatik, bada berak daukaz eginik ondo antxinatik bain andiak ta jakintsuak zein oraingo lege barriak handienak ta jakintsuenak, ez ditu hartuko agindu nabirik dabiltznen fede itxuagaz. Ez dau bere itxarongo gaur nabi biar edo etzi aginduten dabenen berbetan, eskinitan, juramentuetan. ¿Ez dakutsue, esango deutsegue, honelakorik egiten bada-be, zer igaro dau, zer egin deusuen zeuen egunetan Carlos laugarrengandik hasi ta onagino agindu dabena? Aztertu bada, begiratu igaro danera ta puntuan bebin esan beharko dozu: AZTU DIRA ENGAÑAU GAITUE! Itxi egiguzue geure usu ta kostumbre zintzo ta toles bagakaz: ez zaiteze gomutau gura ez badozue antxinako berbeta euskera egiten dabena bazter onegaz. Biurto egizuez begiak Españako zeuen probinzia ugari, abondo ta aberatsetara. Eroan egizue geure forutik ontzat ezagututen dozuen guztiak; bada guk geure txikitasunean zuen arerio izan baga, ezpada ontzatemonik egiten dituzuen legeak, gure foruakaz alkartuten diranean, lagunduten deusuguela gure lege jakintsuak aginduten deuskuen legez, jaso ta erabiliko dogu geure ibarretatik, gaur hartuten dogun izena eskribidurik dagoan bandera ta estandartea, zeinen inguruan pozik batuten dan euskaldune senitarte handia.

Honelan izango gara sendoak, honelan ezingo gaitu inok goitu, ez bada, gebiago aitatu Bizkaian ez baltzik ez zuririk ez besterik. Izan gaitean guztiok bat eta daukagun ezkerro geure izatea, geure legeak, geure gobernu geure berbetarañokoa, geure usadioa ta senitartea, ezagutu daigun ez gaituzala inok obeto gobernauko geure geurok baino; eta zorakeria handia izango litzatekeala jarrea arrotz erbestekoen eskuetan, menturaz, biar edo etzi euren mendean imini gurako gaitue zanenetan."

SORBURUAK ETA BIBLIOGRAFIA

- AGIRREAZKUENAGA J. “Entre Estado y provincia Foral: Proyectos y realidades de la articulación política y jurídica de los territorios forales de Vasconia-Euskal Herria en el Estado Constitucional español, en tiempos de J.Mañé i Flaquer(1823-1901).” In L’Estat-Nació i el conflicte regional:Joan Mañé i Flaquer, un cas paradigmatic, 1823-1901. Barcelona, Publicacions de l’Abbadia de Montserrat.2004, orr. 155-196.
- AGIRREAZKUENAGA J.(ed.) *La articulación político institucional de Vasconia: Actas de las Conferencias firmadas por los representantes de Alava, Bizkaia, Gipuzkoa y eventualmente de Navarra (1775-1936)* Bilbao, Diputación de Bizkaia, 1995, 2 Vol, orr. 1723.
- AGIRREAZKUENAGA,J.: “Bergarako itunaren ondoren Bilbon argitaratu ziren hiru aldizkariren berri: El Vascongado, El Vizcaino Originario y el Amigo de Vizcaya”. En *Prensa de los siglos XIX y XX*, Bilbao, 1985, orr. 493-510.
- AGIRREAZKUENAGA,J.: “Ohizko foru sistema eta hego Euskal Herriko liberalen porteara ideologiko politikoak, 1835-1845”. En *Processus sociaux ideologies et pratiques culturelles dans la société basque*, Université de Pau et Pays d’Adour, 1985, orr. 35-50.
- ALTZIBAR X. Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, astarloatarrak Frai Bartolome: Nortasuna, idazlanak, grafiak. Bilbao, 1992, 236-247 orr.
- BIZKAIA XIX.mendean inprimatzaile familia baten bitartez aztertuta.DELMAS Bizkaia en el siglo XIX a través de una familia de Impresores.* Bilbao, 1989. Miguel Zugazak zuzendua eta idatzia.
- DELMAS J.E. *Apuntes literarios. Apuntes curiosos, en particular de sucesos ocurridos en Bizcaya y sobre todo en Bilbao, recojidos y escritos por Juan E. Delmas 1er Correspondiente de la Real Academia de la Historia.* Eskuizkribua. Eusko Legibiltzarreko biblioteka. Gasteiz. Koaderno honetan idatzi zuen argitaratzen dugun autobiografia laburra.
- DELMAS J.E. *Biografía de Claros varones de Vizcaya.* Bilbao, 1970, hitzaurrea, A. Rodríguez idatzia.
- DELMAS J.E. *Guía histórico-descriptiva del viajero en el Señorío de Vizcaya en 1864.* Madrid, 1944, Bigarren argitalpenaren hitzaurrea, J.M. Areizak idatzia. 1965eko edizioan, A. Rodríguez idatzi zuen hitzaurrea.
- DELMAS J.E. *Refutación a los artículos que contra la independencia del Señorío de Vizcaya, ha publicado en el Irurac-Bat el Sr.D. Eduardo de Orodea e Ibarra.* Bilbao, 1868
- DELMAS J.E., *Cosas de Antaño. Capítulos históricos.I* Bilbao, Biblioteca Bascongada, 1896. Liburuaren amaieran, HERRAN F. “Juan Ernesto Delmas.Biografía”, 201-220 orr. “Carta inédita al Marqués de Valde.Espina, anotada por el Barón de Montevilla. Quema de la casa de Delmas en el Campo de Volantin por los carlistas. “ en *Revista Internacional de Estudios Vascos*, XX, San Sebastian, 1929, orr. 36-44
- DIAZ J, *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda* (1834-1959). Donostia, 1994
- DIAZ J. *euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. Donostia, 1995
- FERNANDEZ J. “La difusión de la prensa vasco-navarra a mediados del siglo XIX. Una aproximación cuantitativa” *Ernaoia Revista de Historia de Euskal Herria.. Euskal historiako aldizkaria*. 5. Bilbao, 1988, 161-190 orr.
- FERNANDEZ J. *El Bascongado. Primer periódico de Bilbao(1813-1814).*Edición facsimilar. Estudio preliminar. Bilbao, 1989

- FERNANDEZ J. El despegue de la prensa en Bilbao, 1813-1914. Periodismo, política información y sociedad, in *Bilbo, arte eta historia. Bilbao, arte e historia* (eds J.M. Gonzalez Cembellin-A.R. Ortega). Bilbao, 1990
- FERNANDEZ J. "El Nervión"(1856). Un periódico bilbaino de transición entre el liberalismo progresista y la democracia" in *Cuadernos de Sección. Historia y Geografía. Eusko Ikaskuntza*. Zenb. 19, San Sebastian, 1992, orr. 187-226
- Juan E. Delmasen nekrologiak, Bilboko egunkarietan: *La Unión Vasco-Navarra (26.X.1892)* eta *El Noticiero Bilbaino*. Donostiako *Euskal Erria* aldizkariak biak argitaratu zituen.
- LANDE L. Louis, *Revue des deux Mondes* aldizkarian 1877an argitaratu zuen frantsesez. Gero "Martín de Anguiozar"ek itzuli zuen eta *Revista Internacional de Estudios Vascos* aldizkarian argitaratu. San Sebastián, 21, 1930, orr. 502-504
- LANDE L. Louis, *Basques eta Navarrais. Souvenir d'un voyage dans le Nord de l'Espagne*. Paris, 1878
- ULIBARRI J.P., *Gutun liburua*. Vitoria, 1975 Edizio fakzimila.
- URRUTIAA.(zuzendaria) ikertzaile-taldea Alberto Atxabal ... [et al.] *Bizkaiko Batzar Nagusiak eta euskara, 1833-1877: euskarazko testuen bilduma eta azterketa* Bilbo, Bizkaiko Batzar Nagusiak, 2003
- VIAJE pintoresco por las provincias vascongadas*. Bilbao, 1984. Irudien argitalpena
- VIAJE pintoresco por las Provincias Vascongadas. Obra destinada a dar a conocer su historia y sus principales vistas, monumentos y antigüedades, etc, en láminas litografiadas copiadas al daguerrotipo y del natural por J.E.D. y acompañadas de texto*. Bilbao, Imprenta y Librería de N. Delmas, 1846.
- VIAR J. *Bilbao en las revistas ilustradas. 1843-1900*. Bilbao, 2003
- ZAMACOLA J. A. *Historia de las naciones vascas*. Auch, 1818, III. T. 125 orr.